

De groep: het onbewuste *live on stage*

Voor wie er niet bij was of het nog eens wil nalezen: de lezing van Mark Kinet op het congres van de NVGP in maart.

Door **Mark Kinet**

Eerst en vooral mijn dank voor de uitnodiging. Twintig jaar geleden gaf ik voor het allereerst een lezing in Nederland en wel hier, in Utrecht. Het ging toen over psychoanalyse en passie (Kinet, 2002) en ik prijs me gelukkig dat allebei nog steeds prominent in mijn leven aanwezig zijn. Met mijn passie zal ik jullie niet lastig vallen, maar psychoanalytisch breng ik jullie graag up-to-date. Zo weten jullie meteen uit welke vaatjes ik tap.

Het onbewuste

Of ik nu *face to face*, op de sofa, in de groep of binnen klinische psychotherapie werk: altijd hanteer ik een legering van diverse perspectieven op het onbewuste. Deze legering is elastisch en varieert al naar gelang de patiënt of het moment.

Er is ten eerste het perspectief van de drift: van seksuele en zelfbehoudsdrift, van partiele driften en driftstadia, van levens- en doodsdrift. De drift is een concept op de rand van het lichamelijke en van het psychische. Tegenwoordig wordt hij vaak door de term 'affect' vervangen. Het heeft veel te maken met het herstel van een homeostase of evenwicht. Als je het warm krijgt, zorgt je autonome zenuwstelsel ervoor dat je gaat zweten, maar op een bepaald moment word je je van oververhitting bewust en ontstaat

een *drijfveer* om in actie te schieten en ver-
koeling te zoeken.

Affecten zijn doorgaans bewust, we weten
wel *dat* we ze voelen, maar vaak niet *waarom*
we ze voelen. Ze zijn lastig en wanneer we
ze niet begrijpen proberen we ons er op alle
mogelijke en onmogelijke manieren van te
ontdoen.

De affectieve neurowetenschap maakt te-
genwoordig onderscheid tussen sensoriële,
homeostatische en een zevental instinctieve
affecten. We delen ze al miljoenen jaren met
de zoogdieren, maar door de taal en het
symboliserend vermogen dat we aan onze
neocortex danken, krijgen ze door proces-
sen van verschuiving en verdichting ook op
allerlei onnatuurlijke kwesties betrekking.

Tweede is het perspectief van de buitenwe-
reld. De psychoanalyse gebruikt hiervoor
een lelijk woord, namelijk het 'object'. We
treden eerst in relatie met deelobjecten
zoals de borst, de penis, de stem of de blik
die we aanvankelijk als al-goed of al-slecht
beschouwen. Ze evolueren naar andere,

*Ooit waren we allemaal
Klein Duimpje te midden
van reuzen en draken,
feeën en boze wolven*

meer gehele objecten waarvan we ons een
(min of meer bij elkaar gefantaseerd) beeld
vormen. Het gaat eerst om twee-dimensio-
nele of karikaturale objecten zoals ze de
sprookjes of animatiefilm van onze vroegste
kindertijd bevolken. Na voldoende rijping en
integratie worden het meer genuanceerde,
drie-dimensionele objecten.

Ooit waren we allemaal Klein Duimpje te
midden van reuzen en draken, feeën en boze
wolven. Onze geest geraakte allengs door
deze objectvoorstellingen bevolkt en wan-
neer we in een groep terechtkomen, lijken
verschillende figuren ten gevolge van over-
dracht vroegere objecten of deelobjecten te
belichamen. Soms gaan ze zich volgens een
ingewikkeld mechanisme (dat tegenover-
dracht of projectieve identificatie wordt
genoemd) zelfs zo gedragen. Ik keer hier
later op terug.

Ten derde is er de optiek van het Ik als een
hypothetisch mentaal apparaat dat bijvoor-
beeld drift en emotie reguleert of dat het
lustprincipe, dat slechts uit is op onmiddel-
lijke bevrediging, door het rijpere realiteits-
principe vervangt. Het gaat dan over
Ik-sterkte of Ik-zwakke en de verschillende
Ik-functies. Het Ik werkt cognitief groten-
deels onbewust. Om energie te besparen
worden reacties op de binnen- en buiten-
wereld in functie van ervaring terecht of ten
onrechte geautomatiseerd. Terecht wanneer
ze ervoor zorgen dat alles goed marcheert,
tenminste tot we over iets vallen of struikel-
en, het geheugenspoor opnieuw labiel
wordt en er andere en meer accurate voor-
spelingen geïnstalleerd moeten worden.
Ten onrechte wanneer iets verkeerd – want
louter als nep-oplossing – wordt geautoma-
tiseerd, er onder een vorm van terugkeer
van het verdrongene symptomen ontstaan
en een en ander vroeg of laat aan een
grondigere en werkzamere revisie en
automatisering toe is.

Ten vierde is er het perspectief van ons Zelf
of meer in het bijzonder ons zelfgevoel of
zelfbeeld, respectievelijk als proprioceptie

of in zijn speculaire gedaante: het *looking glass* zelf. Vaak worden Ik en Zelf met elkaar verward. Het eerste is een verondersteld mentaal apparaat, terwijl het Zelf meer betrekking heeft op onze imaginaire en symbolische identiteit. Zelfgevoel en zelf-waardegevoel reguleren is dan een van de functies van het Ik. Voor meer ingewijden: het subject waarover de lacanianen het hebben is een *res cogitans* of denkend ding dat onder beide schuil gaat en nooit helemaal door het Ik of het Zelf wordt gedekt.

Vijfde perspectief is dat van Jacques Lacans *retour à Freud*. Voortbordurend op de *vroege* Freud van de verspreking, de grap en de droom (waarbij het onbewuste vooral als talig wordt opgevat) beschouwt hij de mens consequent als een spreekwezen of als een taaldier. Onophoudelijk hamert hij op het antropologische verschil. Door de symbolische orde wordt een kloof geslagen. Er ontstaat een tekort aan zijn en van de weeromstuit een verlangen deze kloof te dichten. De mens wordt erdoor gedenatureerd en hij wordt (in een befaamde uitdrukking van Friedrich Nietzsche) een *ziek* dier. Het is de pijn van het zijn, waarmee de mensheid is gezegend. In een oneliner: de pijn die ons van ons zelf scheidt heet bewustzijn. Of misschien preciezer: *zelf*bewustzijn. Dit zelfbewustzijn leidt in Lacans optiek nog tot wel meer problemen.

Er is vooreerst de *mirror-self recognition* waardoor we verliefd zijn op en ons laten *vangen* door ons eigen spiegelbeeld. Vaak slagen we er zelfs niet in voldoende over ons *zelf* te geraken. Veel van onze miserie op en met de aarde is volgens sommigen aan ons ruim (namelijk als zelf-stoornissen) te begrijpen narcisme te danken. De taal is

anderzijds onze thuis, maar ook *haar* wetmatigheden vormen een gevangenis waaruit we op allerlei mogelijke en onmogelijke manieren willen ontsnappen. We doen dit richting een verondersteld surplus aan (onmiddellijk) genieten dat paradoxaal ongenietbaar of zelfs dodelijk blijkt te zijn. Meest zichtbaar wordt dit in de diverse toxicomanieën.

Zesde perspectief is de neuropsychoanalyse met haar retour naar de *aller-vroegste* Freud. Laten we niet vergeten dat diens verzameld werk chronologisch uit vier neurologische en 24 psychologische delen bestaat. Vooraleer hij zijn therapeutische praktijk in de *Berggasse* vestigde, was hij internationaal erkend neurowetenschapper aan de Weense universiteit. Stevig verankerd in Darwin en de Helmholtz-school van fysiologie moest hij met spijt in het hart en bij

Gehechtheid delen we met de zoogdieren. Zo verscheen in Nature een artikel over borderline olifanten

gebrek aan bruikbare onderzoeksmethodes zijn project van een natuurwetenschappelijke psychologie ten voordele van een meer meta-psychologische laten varen. De hedendaagse neuropsychoanalyse tracht dan met behulp van onder andere hersenbeeldvorming, in aansluiting met de evolutiebiologie en geïnspireerd door cognitieve en computerwetenschap, Freuds speculaties door empirische bevindingen te staven of te preciseren. Neurowetenschappelijke bevindingen over

het geheugen, over de verschillende instinctieve systemen, over het verschil tussen het onbewuste als archiveringssysteem en het *Es* as driftsysteem: ze moeten zoveel als mogelijk filosofische speculaties vervangen.

Een zevende perspectief – dat meer de evolutie-biologische en neurobiologische continuïteit met de dieren benadrukt – is dat van de gehechtheid. Het is vandaag ook binnen de psychoanalyse bepalend geworden. Gehechtheid delen we met de zoogdieren. Zo verscheen in het tijdschrift *Nature* een artikel over borderline olifanten (Bradshaw e.a., 2005). Het gaat om veilige versus diverse types van onveilige gehechtheid. Ze vallen cross-cultureel te beoordelen door de *strange situation test* bij kinderen en het *adult attachment interview* bij volwassenen en worden (als het ware met de papepel) transgeneratieel doorgegeven. Tenzij de ouders in psychotherapie gaan, natuurlijk.

Bij het achtste en laatste perspectief (bij de mens ten dele als keerzijde van de gehechtheid) gaat het om een al dan niet ontwikkeld mentaliserend vermogen. Mentalisatie betekent dat we ons een beeld kunnen vorm van eigen en andermans mentale toestanden. Ook gaat het bij mentalisatie om de transformatie van ruwe lichamelijk-affectieve sensaties tot mentale fenomenen en structuren. Mentalisatie werkt als een psychisch immuunsysteem. Externe en interne stress kunnen beter verdragen worden als hun effecten in het lichaam mentaal verwerkt worden. Mentalisatie ontluikt steeds in een intersubjectief scenario. Het kan enkel ontstaan in relatie. In een cartesiaanse oneliner: *Elle pense, donc je suis*. Zij (de moeder)

denkt, dus ik ben. De baby communiceert zijn ondraaglijke lichamelijke spanningen door middel van projectieve identificatie aan de moeder. Wanneer de moeder deze projecties kan accepteren en ze door haar *rêverie* draaglijk kan maken, dan zal de baby ze in een psychische vorm opnieuw in zich kunnen opnemen. Het is het befaamde *container-contained*-model dat een heuse 'paradigmatische shift' binnen de psychoanalyse zou hebben teweeggebracht (Thys, 2015 p. 88). In deze context wil ik echter opmerken dat Freud de hechting bij de Ik- of een zelfbehoudsdrift rekende. Het gaat bij het mentaliserend vermogen ook eerder om de ontwikkeling van mentale *processen* dan om min of meer conflictueuze *inhouden*.

Klassieke psychoanalytische concepten zoals weerstand, innerlijk conflict, infantiele seksualiteit, droomarbeid of oedipuscomplex zijn ondertussen wat verdrongen geraakt. Ook lijken doelstellingen zoals het verleden herbeleven, doorleefd inzicht verwerven en trauma's verwerken tegenwoordig plaats te maken voor een soort van mentale ontwikkelingshulp. Deze zit nochtans eerder vervat in de aspecifieke en niet de specifieke (in dit geval psychoanalytische) therapeutische factoren (Yalom, 1970; Hubble e.a., 1999). Naast en onder de verbale communicatie kunnen zeker heel wat ondraaglijke gevoelens of inhouden worden afgesplitst of uitgestoten. Het zijn gedachten die op zoek gaan naar een denker. Ze worden als het ware in de therapeut gedownload, verstoeren of beïnvloeden er als een virus het lopende programma. Tenzij de therapeut ze kan bevatten, metaboliseren en in een meer verteerde vorm ter verdere integratie kan terugbezorgen aan de patiënt.

Psychoanalyse is volgens Freud de wetenschap van het onbewuste. Hij bedoelt dan vooral het *dynamische* onbewuste. Het aldus begrepen onbewuste is driftmatig, het is actief en dringt zich op. Het is door een verdringingsbarrière van het bewuste gescheiden. Het is slechts kenbaar door zijn afgeleiden zoals de droom, de verspreking, het ageren of het symptoom. Het is niet rechtstreeks oproepbaar, want we botsen min of meer op weerstand. Dit verklaart ook de vluchtigheid van onze dromen, die veelal onmiddellijk na ontwaken in rook opgaan. Het onbewuste is grotendeels gevolg van verdringing. Vergelijk het met een bal die je onder het wateroppervlak duwt en houdt. Fataal ontsnapt hij vroeg of laat aan onze controle en via een parcours dat door krachten onder de oppervlakte wordt gevormd, springt hij onverwacht en als uit het niets tevoorschijn. Het is de befaamde terugkeer van het verdrongene die aan de meeste neurotische symptomen ten grondslag ligt.

*We worden geboren in
de dromen van anderen;
soms blijven we
erin gevangen*

Het onbewuste *is* niet alles maar het zit wel *in* alles. Wel heeft de psychoanalyse over dit onbewuste geen alleenheerschappij, noch een monopolie. Het wordt ook door andere wetenschappen verkend, al hebben ze het vooral over het *descriptieve* onbewuste. Er is het *cognitieve* onbewuste dat ervoor zorgt dat meer dan negentig procent van ons psychisch leven automatisch verloopt. Het

fysiologische onbewuste is als het autonome of automatische zenuwstelsel dat onze innerlijke huishouding monitort en in evenwicht houdt. En er is het ideologische onbewuste dat quasi-natuurlijk ons doen en laten, maar ook onze voor- en afkeuren beïnvloedt, bijvoorbeeld op het vlak van voeding, lichamelijke of onderlinge verhoudingen bepaalt.

In de groep geworpen

We worden bij onze geboorte naakt en behoeftig, want fysiologisch onrijp ter wereld of in een groep geworpen. We zijn biologisch weliswaar toegerust met mogelijkheden en instincten, maar we zijn tegelijkertijd vitaal afhankelijk van grote anderen die zich min of meer afstemmen op onze noden, die ons spiegelen en markeren, die het lichamelijke trachten te vertalen en ons in hun micro- en macrocultuur introduceren. Is dit alles niet erg analoog aan wat ons overkomt wanneer we – één en al hulpvraag en vaak willens nillens – in een behandelgroep terechtkomen? We kiezen niet waar ons wiegje staat. Niet het astrologische, maar dit psychologische gesternte is bepalend. De meesten onder ons vallen met onze neus in de boter, maar sommigen onder ons waren al verloren voor we geboren werden. Een uitspraak die weerklinkt bij heel wat psychiatrische patiënten: *very early in my life it was too late*. Ze moeten dan met scha en schande leren uit vergissingen die niet alleen *door* maar ook *voor* hen zijn gemaakt. We worden geboren in de dromen van anderen; soms blijven we erin gevangen.

Sociologen spreken niet van de eerste maar van de *primaire* groep (Farberman, 1985).

Het is een groep waarbinnen persoonlijke en duurzame relaties ontstaan en worden onderhouden. Met gezin en dorp als prototype heeft de primaire groep eigen waarden, normen en gedragspatronen en vormt hij zodoende een impliciete microcultuur. Het zit op een verondersteld natuurlijke manier in al onze vezels. Socioloog Pierre Bourdieu (1989) noemt dit een *habitus*. Die is het gevolg van primaire socialisatie en zorgt er bijvoorbeeld voor dat kinderen van kunstenaars zich met groot gemak en *naturel* door de kunstwereld begeven, terwijl anderen er fataal iets gekunstelds behouden.

De primaire is een groep waarvan je deel uitmaakt, maar waar je niet zelf voor kiest. Toch is hij beslissend voor je gevoel van identiteit. Hij vindt zijn neerslag diep in je hersenen en zoals bij jaarringen vallen in deze stam zowel klimatologische als catastrofale veranderingen te ontdekken die de toon hebben gezet en/of de groei hebben beïnvloed.

Of je het nu *self-other-affect triads* (Kernberg, 1976), interne werkmodellen (Bowlby, 1988) of ideo-affectieve structuren (Tomkins, 1995) noemt; we kunnen het niet vertellen noch navertellen, maar ze drukken (zonder dat we dit beseffen) vanuit ons impliciete geheugen hun stempel op ons latere ageren en interageren. Niet in het minst in groepen, waar we ons van dergelijke impliciete processen voor een deel door correctieve ervaringen bewust kunnen worden, en ze kunnen veranderen.

De secundaire groep moet uitdrukkelijk van de primaire onderscheiden worden. Hier hebben we zelf de keuze er al dan niet bij aan te sluiten. Deze keuze wordt vooral bepaald door de vraag of deze of gene groep

ons *iets zegt*. Elk object vinden is er *iets* in zien of er iets *in* terugvinden. Dit geldt trouwens voor al onze affectieve keuzes/verhoudingen. Je treedt toe tot een groep omwille van gedeelde kenmerken, wensen, dromen, problemen of afweer. Het is de groep als *ander gelijke*.

In secundaire groepen, zoals teams allereerste, onderhouden de leden formele, instrumentele relaties met elkaar. Dit met het oog op het bereiken van bepaalde gedeelde doelstellingen. De bestaansreden van deze secundaire groep is eerder rationeel dan emotioneel. Hij is ook wisselend van samenstelling: verandering van leden betekent niet dat deze secundaire groep ophoudt te bestaan. Het is de werkgroep van Wilfred Bion (1961), waaronder het wemelt van meer irrationele en onbewuste *basic assumptions* waar elke werkgroep in penibele omstandigheden naar kan regresseren... maar emotioneel ook uit kan leren.

Psychoanalyse van de groep

Reeds voor Aristoteles mochten gezin en familie niet herleid worden tot biologische verwantschappen. Het gaat daarentegen wezenlijk om een in tijd en cultuur variërende configuratie van onderlinge verbanden, geboden en verboden, rechten en plichten niet in het minst op het vlak van wie, waarvoor, hoe en van wat men mag 'genieten'. Het is in lacaniaanse bewoordingen de grote Ander die in onze psyche zijn neerslag krijgt en die van ons een *zoön politikon* of politiek dier maakt (Ackrill, 1994).

Het oedipuscomplex van Freud moet dan ook worden begrepen als een eerste symbolische structuur die deze maatschappelijke ordening binnen het gezin installeert. Samen

met spiegeling draagt het oedipuscomplex bij tot onze drift- of affectregulatie en onze identiteitsvorming. Zo is voor een optimale psychische ontwikkeling van het kind de liefde van de ouders voor elkaar belangrijker dan de liefde van de ouders voor het kind. Als de ouders een onbevredigende relatie

*De massa is veel minder
stabiel, rationeel, moreel,
liefdevol en geremd dan
het individu*

hebben, kan er een scheve driehoek ontstaan, waarbij één of beide ouders voldoening zoeken bij het kind. Het kind wordt zodoende niet genoeg geconfronteerd met liefdevolle ouders in een seksueel koppel. Het lijkt meer aan te sluiten bij moeder en/of vader dan diens partner en het denkt hun verlangens te kunnen of te moeten bevredigen. De grenzen tussen de seksen, tussen de generaties en die welke te maken hebben met het incestverbod worden dan onduidelijk. Wat tekort schiet is dan de vaderlijke functie (niet te verwarren met de vader als figuur) die bij wet moet verbieden én beschermen. Slechts zodoende wordt een grenzeloze liefde beteugeld, waarbij ouder en kind op ziekelijke of moordende wijze in elkaar opgaan (Kinet, 2019).

Freud schreef zelf twee keer uitgebreid over groepen. Met zijn 'wetenschappelijke mythe' uit *Totem en taboe* sloot Freud (1912-1913) aan bij toenmalige evolutie-biologische bevindingen om de filogenetische antecedenten van het oedipuscomplex bloot te

leggen. Geïnspireerd door Darwin heeft hij het over een veronderstelde oertijd, waarin de primitieve horde geleid werd door een polygame oervader die door de zonen werd omgebracht. Het ontstane schuldgevoel na de moord leidt tot gehoorzaamheid aan de (ge)dode of symbolische vader. In de naam van deze vader worden drift en verlangen aan banden gelegd en tegelijk een totem vereerd. Het is de grondvest van beschaving en een structuur die ook in menige revolutie is terug te vinden. Niet alleen paus of *papa* Johannes Paulus II maar elke overledene wordt vanaf het begrafenismaal *santo subito*, onmiddellijk heilig verklaard.

In zijn boek over *Massapsychologie en Ik-analyse* (1921) schrijft Freud geen familiemythe, maar maakt hij de overstap naar de sociale psychologie. Eerst vat hij samen wat een massa typeert. Het mag blijken dat ze als het ware een vleesgeworden onbewuste belichaamt. Zo is de massa veel minder stabiel, rationeel, moreel, liefdevol en geremd dan het individu. Individuele verschillen en verworvenheden vervagen. Tegenstrijdige denkbeelden bestaan conflictloos naast elkaar. Het onmogelijke bestaat niet. Driften worden botgevierd op een anonieme en onverantwoordelijke wijze. Er is een overwicht van actie op reflectie. Frustratie en uitstel worden niet geduld. Gedachten en gevoelens worden georiënteerd in één richting. Het beschaafde individu wordt in de massa een barbaar, een driftmatig wezen. Er is verlangen naar illusie, niet naar waarheid. Er heerst beïnvloedbaarheid, lichtgelovigheid. Al het volwassen en autonoom functioneren wordt ongedaan gemaakt en er is een neiging tot regressie, extremisme en een prangende behoefte aan een sterke

leider. Volgens Freud bestaan er krachtige remedies tegen deze destructieve processen van de massa: continuïteit, traditie, instellingen en structuren, met andere woorden de *law and order* of actueler *checks and balances* van een symbolisch (referentie)kader. Freud vraagt zich af wat een menigte bij elkaar houdt, ook tegen gemeenschappelijke, objectieve belangen in. Zijn antwoord: liefde, te begrijpen als libidinale investering tussen de groepsleden. In het Engels heb je *a mob* en *the mob*. De auteurs bij wie Freud te rade gaat hadden het vooral over spontane menigten (*a mob*) die vluchtig zijn zoals bij een lynchpartij. Zelf verdiept hij zich veeleer in kunstmatige massa's zoals kerk en leger (*the mob*). Deze hebben een uitgewerkte structuur met aan het hoofd ervan een leider van wie geloofd wordt dat hij alle leden liefheeft, waardoor ze gelijken worden. De band met de heersende mening of de mening van wie heerst, is een voorwaarde voor de band onder elkaar. Liefde richt zich naar binnen, liefdeloosheid (tot zelfs haat) naar buiten (Freud, 1921 p 252). Het gevaar van een Heilige Oorlog is hier evident. Freud werkte zelf nooit met groepen, maar de geschiedenis van de psychoanalytische beweging was er lang een van schisma, uitstotingen, zondebokfenomenen en gehorige afhankelijkheid van leiders wier teksten als een soort van evangelie worden bestudeerd. In haar ethiek richt de psychoanalyse zich nochtans op het absolute verschil tussen ik en de ander. Diep vanbinnen is het voor haar uiteindelijk ieder zijn Ding. Psychoanalyse richt zich bij uitstek op het individu, dat volgens haar in de groep en *a fortiori* in de massa zowel rede en reflectie verliest. We kunnen ons dan ook meteen afvragen wat de optimale positie is van een psychoanalyticus

tegenover familie, groep of massa. Dissidentie past haar misschien meer dan orthodoxie en haar juiste plaats bevindt zich wellicht eerder aan de rand dan in het centrum. In een oneliner: als casus is de psychoanalyticus een randgeval!

Groepspsychotherapie

Na Freud kwamen de voor mij belangrijkste bijdragen tot een psychoanalyse van de groep van Wilfred Bion (1961), Sigmund Foulkes (1964, 1967), Didier Anzieu (1975), René Kaës (1994, 2000, 2004), Claudio Neri (1997), Robert Hinshelwood (1987) en in ons taalgebied natuurlijk Tom Berk (2005). Bion werkte niet therapeutisch met groepen maar uit experimenten met ongeleide groepen distilleerde hij drie onbewuste en regressieve basisonderstellingen die een rationele groepswerking ondermijnen. Bij afwezigheid van een vader *droomt* de groep zich een leider. Hetzij om ten strijde te trekken tegen een gemeenschappelijke vijand, hetzij om zich te laten leiden naar een soort van Beloofde Land, hetzij in de vorm van een koppel, waarvan wordt verwacht dat het een soort Messias op de wereld zal zetten. Vooral in de meest primitieve schizoïde-paranoïde of *fight-flight*-groep wordt dan (jammer, maar helaas) vaak een leider 'gekozen' die beantwoordt aan de *dark triad* die zogenaamde *strong men* kenmerkt (Nai & Toros, 2020). Zoals Poetin, Erdogan, Bolsonaro, Duterte of Trump belichamen ze een cocktail van narcisme, psychopathie en machiavellisme en de groep wordt vroeg of laat dan ook het kind van de rekening. Groepen die weinig (hiërarchische en andere) structuur hebben en waar de opdracht van delicate aard is, zullen erg vatbaar zijn

voor het functioneren in een archaische, defensieve modus. Wanneer er in een groep een atmosfeer is die weinig ruimte laat voor individuele verschillen, als er druk aanwezig is om zich in te passen in een soort collectief functioneren, wanneer er gepraat wordt in vage, anonieme en algemene bewoordingen, wanneer er veel gesproken wordt in termen van actie en er weinig ruimte is voor het exploreren van de externe en interne realiteit, dan zit de groep in het automatisch functioneren van de *basic assumption*-mentaliteit. Bij een groep die meer in een werkgroepmentaliteit functioneert is er meer mentale openheid, tolerantie, respect voor de verschillen die er tussen de groepsleden zijn, meer openheid om van elkaar te leren.

Sigmund Foulkes werkte ook in het Londense Northfield Hospital. Voor hem maken we vanaf de geboorte deel uit van groepen en bepalen deze zowel bewust als onbewust ons leven. Psychotherapeutisch werkt hij in op de groepsmatrix en hanteert hij communicatie, relatie, dialoog en uitwisseling als belangrijkste werkzame factoren. Ook de Fransman René Kaës en de Italiaan Claudio Neri (2007) huldigen respectievelijk het samen denken en het veld dat als een soort analytische derde binnen de groep ontstaat. Dit samen denken (*co-pensée*, Kaës, 1994) kan een intense en bevredigende ervaring zijn, met een speelse afwisseling van aan elkaar geven en van elkaar krijgen. Wanneer groepsleden op die manier betrokken zijn op elkaars innerlijke wereld en kunnen bijdragen aan elkaars evolutie, groeit er een besef dat ze tot goede dingen in staat zijn, wat een heilzaam effect heeft op zelfwaarde-gevoel. Hinshelwood (2005) beschrijft hoe de groep een fragiele, een rigide of een flexibele con-

tainer kan zijn. In het eerste geval gaat het om een groep die de spanningen, angsten of overweldigende emoties niet kan dragen en fragmenteert. In een rigide groep ontstaat er geen emotionele resonantie, blijven de groepsleden geïsoleerd met hun eigen preoccupaties, worden er geen linken gelegd. Opdat een groep therapeutisch zou kunnen zijn, moet hij functioneren als een flexibele container. Dit betekent dat er een emotionele betrokkenheid is van de groepsleden met elkaar en een cultuur om over deze relaties te reflecteren.

Als psychoanalyticus kan ik mij het beste vinden in de Franse psychoanalyticus Didier Anzieu, die het heeft over de groepsillusie of de groep als fantasie van haar leden. Ook sluit ik aan bij voormalig hoofdredacteur van het *Tijdschrift voor Psychoanalyse* Michel Thys (2009). Hij heeft het over de *group as a hole* (zonder w): een gat waardoor we vrezende te worden opgezogen, maar ook een leegte die ernaar snakt door ons te worden opgevuld of misschien beter: gedicht. Het sluit

*Het is bij iedereen
altijd hetzelfde liedje
en wat herhaald wordt,
moet herinnerd en
doorwerkt worden*

aan bij de groep als *Gestalt* van de archaische moeder van wie we enerzijds begrip en bijstand verwachten, maar door wie we anderzijds dreigen te worden opgevreten. Tenzij de vader er met zijn fallus een stokje

voor steekt. De wetten en grenzen die hij oplegt zijn immers niet alleen verbiedend, maar ook beschermend.

Ook in het werk van jullie landgenoot Tom Berk over psychoanalytische groepstherapie kan ik mij grotendeels terugvinden, maar ik propageer aan zijn berk toch enkele fundamenteel andere takken, die naar de principes en de finaliteit van onze praktijkvoering verschil maken (Berk, 2005 p 185 e.v., Kinet, 2009a, 2009b, 2011). Zo gaat het voor mij vooral om psychoanalyse *in* en niet *van* de groep (zie ook Wolf e.a., 1993). Ik streef voor de groep geen goede onderlinge verstandhouding na. Negatieve gevoelens moeten geanalyseerd en niet vermeden worden. Ook laat ik genetische factoren helemaal niet rusten. Ik zou zeggen: integendeel. Het is bij iedereen altijd hetzelfde liedje en wat herhaald wordt, moet herinnerd en doorwerkt worden (Freud, 1914).

Alles kan wat mij betreft in de groep besproken worden. De voornaamste weerstand is zoals steeds de weerstand van de therapeut. Bovenal blijft de grondregel voor mij behouden. Vrij associëren en vrij discussiëren zijn iets totaal anders. Het eerste is een *speciale*, het tweede een *sociale* regel. Het verlangen van de analyticus behelst tenslotte dat zich in hoofde van elk individu een psychoanalytisch proces afspeelt waarbij zoveel als mogelijk een 'beter worden van waarheid' (Thys, 2006) wordt nagestreefd. Wat ik daarbij voor ogen houd is niet zozeer het interpersoonlijke maar vooral het intrapsychische, en niet de gelijkenis of de herkenning maar het verschil.

Technisch herken ik mij vooral in de psychoanalytische speltherapie. Soms moet ik niet letterlijk maar figuurlijk op handen en voeten op de vloer om me in de interactie te

begeven. Ondertussen word ik bestookt door allerlei projectielen en probeer ik voldoende responsiviteit en reflectiviteit te bewaren. Deze zijn noodzakelijk om voldoende band/contact te behouden, de diepere betekenis van wat zich afspeelt te bevatten en in verteerbare en verstaanbare vorm aan de patiënt terug te geven of te interpreteren. Dit alles bij voorkeur met een lichte toets: '*Easy does it*' (Berk, 2005, p. 55).

Als ik het in wat volgt over de groep heb, zal het vooral gaan om groepen van acht tot tien patiënten in een klinisch psychotherapeutisch en/of een mentalisatie-bevorderend milieu voor mensen met angst-, stemmings- en persoonlijkheidsproblemen (Kinet, 2003). De laatste zijn vaak het gevolg van complex of cumulatief trauma. Robert Hinshelwood (1987) stelde dat '*psychiatric institutions exist for people who cannot contain themselves*'. Gewoonlijk hebben deze patiënten dan ook te lijden onder gebrekkige basisveiligheid/-vertrouwen, constantie en/of mentaliserend vermogen.

Deze patiënten worden bij ons opgenomen in een *holding and facilitating* moederomgeving en krijgen een therapeutisch programma als werk aangeboden (Winnicott, 1956). In het wel en wee dat dit oplevert leren ze zichzelf en hun moeilijkheden vanuit verschillende invalshoeken en in multimedia kennen en bewerken. In de ene leefgroep van twintig gaat het om mentaliserende ontwikkelingshulp, in de tweede meer om interpretatieve microchirurgie. Bij de eerste primeren mentale processtoornissen alias aktuaalpathologie (Verhaeghe, 2002), bij de tweede bij meer klassieke mentale representatieve stoornissen alias complex neurotische of narcistische psychopatholo-

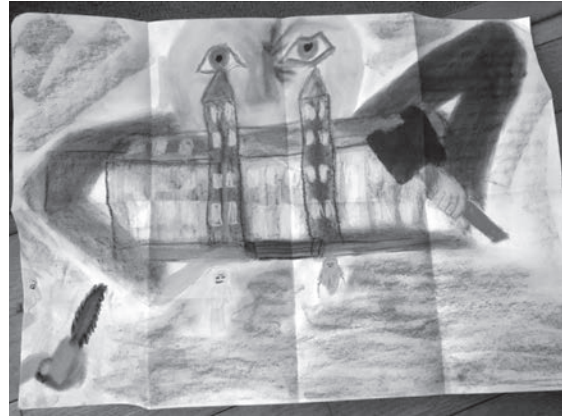
gie. Als werksoort beweegt de psychotherapie zich tussen constructieve en reconstructieve, ondersteunende en ontdekkende polen. Zowel *combined* als *conjoined* zijn er ook regelmatige individuele psychotherapeutische gesprekken.

Waar de groepspsychotherapie zich goed leent voor basale werkzaamheden zoals spiegeling, mentalisatie en het zichtbaar maken van allerhande overdrachten, kan individueel meer in detail op dromen of fantasieën worden ingezoomd. Ik verwijs naar drie van mijn boeken voor een meer gedetailleerde theoretische toelichting (Kinet, 2006) en voor nu eens 77 en dan weer 31 klinische voorbeelden (Kinet, 2018, 2021).

Expressieve illustraties

Als overstap naar de kliniek, toon ik drie werkjes uit de expressieve therapie. Zij maken de per definitie onzichtbare wereld van het mentale toch enigszins zichtbaar. In het eerste merk je hoe de patiënt moeder Pittem ziet. Je ziet het kasteelgebouw van onze kliniek met daarachter Big Mother, met een goed en een boos oog. Het is de fallische moeder die je een ferme slag van de hamer kan geven. Onderaan zie je patiënten die verpletterd en vermaald worden en de horror van een sadistische penis. In het tweede zie je hoe een nieuwe man in de groep wordt gepercipieerd. Het gaat om erg ongedifferentieerde beelden, gesplitst van kleur en vorm, waarbij het kind/de patiënt zich bruut uit de buik van de moedergroep getrokken voelt. In het derde zie je allerlei innerlijke objecten: een penis, een vagina, de uitweg van pillen of automutilatie, een ongeïntegreerd samenraapsel van achtervolgende objecten,

zoals ook medepatiënten uit de groep haar veelal toeschijnen.

Live on stage

Om te herkennen hoe dergelijke inhouden *live on stage* komen in de groepstherapie moet ik het niet alleen over overdracht hebben, maar ook over tegenoverdracht. Breed begrepen gaat het om het geheel van emotionele reacties teweeggebracht door de patiënt. Heinrich Racker (1957) onderscheidt een concordante van een complementaire tegenoverdracht. Concordante tegenoverdracht is de empathie of identificatie met het subjectieve affect van de patiënt, met diens zelf-ervaring van dat moment. De therapeut slooft zich bijvoorbeeld uit om de patiënt te helpen en te begrijpen, maar hij

Bij complementaire tegenoverdracht wordt de therapeut gedwongen zich met een intern object in de patiënt te identificeren

wordt telkens vernietigd, zoals de patiënt vroeger ondanks grote inspanningen telkens weer door een ouder werd neergehaald. Hier voelt de therapeut wat de patiënt zelf (al dan niet bewust) beleeft.

Bij complementaire tegenoverdracht wordt de therapeut gedwongen zich niet met een zelfvoorstelling, maar met een intern object in de patiënt te identificeren. De therapeut krijgt dat interne object aangesmeerd, omdat patiënt het zelf niet kan verdragen en dus evacueert. De therapeut betrapt er zich bijvoorbeeld op dat hij wel érg koel en afstandelijk op de emotionele uitlatingen van

de patiënt reageert. Hij herkent in zichzelf diens narcistische moeder die de noden van haar kind niet ernstig neemt of zelfs ridiculiseert. Of hij wijst nogal agressief patiënt A terecht, tot zichtbaar genoegen van patiënt B die zijn moordzuchtige sibling-rivaliteit blijkbaar door middel van projectieve identificatie aan de therapeut had uitbesteed.

Voor Freud was de tegenoverdracht een nadelig verschijnsel. Hij begreep ze simpelweg als het *pendant* van de overdracht van de patiënt. Ook de therapeut heeft immers overdrachtsreacties waarvan hij zich min of meer bewust kan zijn of worden. Ook Lacan (1951) vindt de tegenoverdracht een moeilijkheid. Voor hem is de tegenoverdracht een vorm van weerstand die vaak vooral afkomstig is van de therapeut. Hij definieert de tegenoverdracht als het geheel van vooroordelen, passies, remmingen en beperkte kennis of informatie vanwege de analytische proces.

Voor de postkleinianen gingen de tegenoverdracht als een belangrijk hulpmiddel beschouwen. Ze komt dan in nauw verband te staan met projectieve identificatie. Het is een moeilijk concept dat bovendien al heel wat evolutie heeft gekend. Zo is projectieve identificatie geëvolueerd van een pathologisch verdedigingsmechanisme bij Melanie Klein, naar een normale vorm van non-verbale communicatie. Van een poging zich van ondraaglijke inhouden te ontdoen naar een manier om emotioneel contact te maken en ten slotte van een intrapsychisch naar een interpersoonlijk fenomeen (ik volg in deze bespreking de gedachtengang van Thys, 2015).

Startschot voor deze evolutie werd gegeven door Wilfred Bion, die expliciet een onder-

scheid maakte tussen normale en pathologische projectieve identificatie (Bion 1959, p. 103). Een normale graad van projectieve identificatie vormt volgens hem een fundament voor de mentale ontwikkeling. Ze is de vroegste vorm van empathie, ze legt de basis voor symboolvorming (Segal 1973; Joseph 2012), alsook voor de ontwikkeling van het zelf en de objectrelaties (Malin & Grotstein 2012). Thomas Ogden promoveert projectieve identificatie zelfs tot *via regia* naar psychologische verandering (Ogden 2012). Van niets is zieker naar niets is gezonder dan projectieve identificatie (Thys, *ibid.*)!

Onbewust probeert de patiënt soms ook anderen zover te krijgen om bepaalde rollen te spelen

Projectieve identificatie gaat gewoonlijk gepaard met een grote verwarring tussen ik en de ander, tussen subject en object. Vandaar het onderscheid tussen projectie en projectieve identificatie. In projectie voelt de patiënt zich vervreemd van en niet in contact met het object en is er dus een psychologische afstand tussen beiden. Bij projectieve identificatie voelt het subject zich daarentegen nauw verbonden met het object en wil het er door middel van almachtige controle een link mee bewaren (Ogden 2012, p. 278, 296). Projectie is eigenlijk pure *evacuatie* en definitief afstand doen. Projectieve identificatie is ook *communicatie* en eerder een tijdelijk in bewaring geven of delegeren. Projectie op iemand blijft oppervlakkig, aan de buitenkant, het object kan het nog gemakkelijk

van zich afvegen, het komt niet echt binnen; projectieve identificatie als projecteren *in* iemand gaat dieper, nestelt zich echt in de ander, die het niet zomaar van zich af kan schudden (Brown 2011, p. 50-52). De patiënt wil nu eenmaal een bepaalde objectrelatie in de therapeutische interactie bevestigen of actualiseren (Sandler 2012, p. 177). Hij oefent emotionele druk uit op de therapeut om de daarbij horende rol te spelen.

Ieder groepslid dat op het toneel van de groep verschijnt, heeft een eigen script mee, een eigen onbewust scenario, dat zich gedurende zijn levensgeschiedenis gevormd heeft. Het bestaat uit fantasieën over zichzelf, de anderen en al hun onderlinge relaties. Iedereen beleeft de groepssituatie vanuit zijn innerlijke wereld en zal zich ook dienovereenkomstig gedragen. Onbewust probeert de patiënt soms ook anderen te verleiden of te manipuleren om bepaalde rollen te spelen. Zo komt de innerlijke groep in de groepstherapie *live on stage*. Met de levensgeschiedenis en de eruit resulterende objectrelaties in het achterhoofd lig ik onophoudelijk op vinkenslag om herhalingen in de groep te detecteren. Overdrachtsreacties tegenover therapeut, medegroepsleden en de groep als geheel laten een vivisectie toe van gevoelens en gevoeligheden of – ingeval van trauma – van triggers en overgevoeligheden en hun verdediging ertegen. In een voortdurend heen en weer tussen het nieuws en terzake worden actuele belevingen geduid en in verband gebracht met oudere en/of dieper gelegen patronen.

Voormalig voorzitter van de International Psychoanalytical Association Horacio

Etchegoyen definieert in zijn standaardwerk over de fundamenteën van de psychoanalytische techniek de psychoanalytische methode in één zin: de psychoanalyse is een methode die het verleden in het heden herkent en ze onderscheidt via de interpretatie (1999 p. 112). Dit psychoanalytische werk is net zo

goed in de groep als individueel mogelijk. De *via regia* naar het onbewuste is er niet de droom. De koninklijke weg is die van de overdracht en de tegenoverdracht. Altijd alleen te interpreteren binnen de context van de therapie en de geschiedenis van wie eraan deelneemt.

Mark Kinet is psychiater, lid, supervisor en leertherapeut van de VVPT en hoofdredacteur van *Psychoanalytisch Actueel*. Hij werkt in *Kliniek St. Jozef, Centrum voor Psychiatrie en Psychotherapie te Pittem (België)* en in de vrij gevestigde psychoanalytische praktijk *St. Martens Latem te Gent*. Voor boeken en andere publicaties zie www.markkinet.be.

Literatuur

Ackrill, J.L. (1994). *Aristoteles*. Groningen: Historische Uitgeverij.

Anzieu, D. (1975). *Le groupe et l'inconscient. L'imaginaire groupal*. Paris: Dunod.

Berk, T. (2005). *Leerboek groepspsychotherapie*. Utrecht: de Tijdstroom.

Bion, W.R. (1959). Attacks on linking. In: *Second thoughts* (p. 93-109). Londen: Maresfield Library, 1967.

Bion, W.R. (1961). *Experiences in groups and other papers*. Londen: Tavistock.

Bion, W.R. (1962). A theory of thinking. In: *Second thoughts* (p. 110-119). Londen: Maresfield Library, 1967.

Bion, W.R. (1962). *Learning from experience*. Londen: Karnac Books, 1984.

Bion, W.R. (1967). *Second thoughts. Selected papers on psycho-analysis*. Londen: Maresfield Library.

Bourdieu, P. (1989). *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Amsterdam: Van Gennep.

Bowlby, J. (1988). *A secure base. Clinical applications of attachment theory*. Londen: Routledge.

Bradshaw, G., Schore, A., Brown, J. et al. (2005). Elephant breakdown. *Nature*, 433, p. 807.

Brown, L.J. (2011). *Intersubjective processes and the unconscious. An integration of Freudian, Kleinian and Bionian perspectives*. Hove: Routledge.

- Etchegoyen, R.H. (1999). *The fundamentals of psychoanalytic technique*. London/New York: Karnac.
- Farberman, H.A. (1985). The foundations of symbolic interaction: James, Cooley, and Mead. *Studies in Symbolic Interaction, Suppl 1*, p. 13-27.
- Foulkes, S.H. (1964). *Therapeutic group analysis*. New York: International Universities Press, 1977.
- Foulkes, S.H. & Anthony, E.J. (1967). *Group psychotherapy. The psychoanalytic approach*. Harmondsworth: Penguin.
- Freud, S. (1912-1913). *Totem en taboe*. C.R.4. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom, p. 21-211.
- Freud, S. (1914). *Herinneren, herhalen en doorwerken*. K.B.4. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Freud, S. (1921). *Massapsychologie en Ik-analyse*. C.R.5. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom, p. 11-93.
- Hinshelwood, R.D. (1987). *What happens in groups. Psychoanalysis, the group and the community*. London: Free Association Books.
- Hinshelwood, R.D. (2005). Group psychotherapy as psychic containing. *International Journal of Group Psychotherapy*, 58, p. 283-302.
- Hubble, M.A., Duncan, B.L. & Miller, S.D. (Ed.) (1999). *The heart and soul of change: What works in therapy*. Washington DC: APA.
- Jordan, J.F. (2012). Projective identification and the weight of intersubjectivity. In E. Spillius & E. O'Shaughnessy (red.), *Projective identification. The fate of a concept* [p. 354-364].
- Joseph, B. (1985). Transference: the total situation. *International Journal of Psychoanalysis* 66, p. 447-454.
- Joseph, B. (2012). Projective identification: Some clinical aspects. In E. Spillius & E. O'Shaughnessy (red.), *Projective identification. The fate of a concept* [p. 98-111]. Oorspr. in J. Sandler (red.) (1987), *Projection, identification, projective identification* [p. 65-76]. Londen: Karnac.
- Kaës, R. (1994). *La parole et le lien. Processus associatifs dans les groupes*. Paris: Dunod.
- Kaës, R. (2000). *L'appareil psychique groupal*. Paris: Dunod.

- Kaës, R. (2004). *Le groupe et le sujet du groupe*. Paris: Dunod.
- Kernberg, O.F. (1976). *Object Relations Theory and Clinical Psychoanalysis*. New York: Jason Aronson.
- Kinet, M. (2002). Adolescentie en passieprincipe. In: A. Boerwinkel, A. De Bruyne (Eds.), *Psychoanalyse en passie. Over hartstocht en loutering* (p. 25-40). Amsterdam: Boom.
- Kinet, M. (2003). Klinische psychotherapie bij angst-, stemming- en persoonlijkheidsstoornissen. Een poging tot integratie tussen psychiatrie en psychoanalyse. In: C. Janzing, A. van den Berg, F. Kruisdijk (Red.), *Handboek Milieutherapie Deel II*. Assen: Van Gorcum.
- Kinet, M. & Vermote, R. (Red.) (2005). *Mentalisatie*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Kinet, M. (2006). *Freud & Co in de psychiatrie. Klinisch-psychotherapeutisch perspectief*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Kinet, M. (2007). De groep bestaat niet. In: M. Hebbrecht & M. Willemsen (Red.), *De borderlinepatiënt in dagbehandeling* (p.99-116). Antwerpen-Apeldoorn: Garant.
- Kinet, M. (2009a). Psychoanalyse van en in de groep. Van ideologie tot subject. In: *De groep in psychoanalyse* (p.11-32). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Kinet, M. (2009b). Een Berk met andere takken. De psychoanalytische grondregel vs de groep. In: Mark Kinet (Red.) *De groep in psychoanalyse* (p. 309-338). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Kinet, M. (2011). De groep is/als geschiedenis. In reactie op Berk en Verhagen. *Groepen. Tijdschrift voor Groepsdynamica & Groepspsychotherapie*, (6)1, p. 63-73.
- Kinet, M. (2018). *Een psychotherapeutische praktijk. In 7 premissen en 77 portretten*. Antwerpen/'s Hertogenbosch: Gompel&Svacina.
- Kinet, M. (2019). Enkele oedipale variaties. Van Darwin tot Lacan. In: Kinet, M. & Heuves, W. (Red.), *Driehoeksverhoudingen Actuele oedipale variaties* (p. 51-70). Antwerpen/'s Hertogenbosch: Gompel&Svacina.
- Kinet, M. (2021). *Beter en wijzer door psychotherapie. 31 patiënten vertellen het zelf*. Antwerpen/'s Hertogenbosch: Gompel&Svacina.
- Klein, M. (1927). Criminal tendencies in normal children. In: *Love, guilt and reparation & other works 1921-1945* (p. 170- 185). Londen: Virago, 1988.

Klein, M. (1932). *The psycho-analysis of children*. Londen: Virago, 1989.

Klein, M. (1946). Notes on some schizoid mechanisms. In *Envy and gratitude & other works 1946-1963* (p. 1-24). Londen: Virago, 1988.

Lacan, J. (1952). Intervention sur le transfert. In: *Ecrits* (p. 215-228). Paris: Du Seuil.

Malin, A. & Grotstein, J.S. (2012). Projective identification in the therapeutic process. In: E. Spillius & E. O'Shaughnessy (red.), *Projective identification. The fate of a concept* (p. 264-274). Oorspr. 1966: *International Journal of Psychoanalysis*, 47, p. 26-31.

Nai, A. & Toros, E. (2020). The peculiar personality of strongmen: comparing the Big Five and Dark Triad traits of autocrats and non-autocrats. *Political Research Exchange*, 2(1), 1701697.

Neri, C. (1997). *Group*. Rome, London, Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.

Neri, C. (2007). La notion élargie de champenai. *Psychothérapies* 27(1).

Neri C. (2009). La capacité négative du psychothérapeute de groupe. In: R. Kaës et P. Laurent, *Le processus thérapeutique dans le groupe* (p. 53-66). Toulouse: Érès.

Ogden, T. (2012). On projective identification. In: E. Spillius & E. O'Shaughnessy (red.), *Projective identification. The fate of a concept* (p. 275-300). Oorspr. 1979: *International Journal of Psychoanalysis*, 60, p. 357-373.

Racker, H. (1957). The meaning and uses of countertransference. *Psychoanalytic Quarterly*, 26, p. 303-357.

Sandler, J. (1976). Countertransference and role-responsiveness. *International Review of Psychoanalysis*, 3, p. 43-47.

Sandler, J. (2012). The concept of projective identification. In: E. Spillius & E. O'Shaughnessy (red.) *Projective identification. The fate of a concept* (p. 167-181). Oorspr. 1987: *Bulletin of the Anna Freud Centre*, 10, p. 33-49.

Thys, M. (2006). Beter worden van waarheid. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 2, p. 136-148.

Thys, M. (2009). The group-as-a-hole. Siblingoverdracht en fantasieën over de groep. In: Kinet, M. (Red.), *De groep in psychoanalyse* (p. 149-164).

Thys, M. (2015). Projectieve identificatie tussen doodsdrijf en intersubjectiviteit. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 21(2), p. 82-96.

Tomkins, S.S. & Demos, E.V. (1995). *Exploring affect, selected writings of Silvan S. Tomkins*. Cambridge: Cambridge University Press.

Verhaeghe, P. (2002). *Over normaliteit en andere afwijkingen*. Leuven/Leusden: Acco.

Winnicott, D.W. (1956). Primary maternal preoccupation. In: *Through paediatrics to psycho-analysis*. London: Karnac Books, 1992.

Wolf, A., Kutash, I. & Nattland, C. (1993). *The primacy of the individual in psychoanalysis in groups*. New York: Jason Aronson.

Yalom, I.O. (1970). *The theory and practice of group psychotherapy*. New York: Basic Books.

.....